

Nigar Firuz qızı Sadıqova
Bakı Slavyan Universiteti
nigarsadiqova1@gmail.com

QƏTRAN TƏBRİZİNİN GƏNCƏ SƏFƏRLƏRİ

Açar sözlər: *Qətran Təbrizi, Gəncə səfəri, şair, yol*

Key words: *Gətran Tabrizi, trip to Ganja, poet, road*

Ключевые слова: *Гатран Тебризи, поездки в Гянджу, поэт, путь*

XI əsr Təbriz. Orta əsr şairlərinin taleyində nə qədər oxşarlıq olarmış! Ürəyi “tənbur kimi sevinc və şadlıq xali” olan gəncürə - xəzinədara oxşadaraq, talesizliyindən, ona rəva görünən azar-əziyyətdən qoca çağlarında əzab çəkən Qətran acı-acı şikayət edir. Məlum olur ki, Səlcuq ordubaşçıları şairin Təbrizdəki bağını da əlindən almışlar:

شده جوخانه زنبور باغم از ترکان

(1, 491) همی خلند بفرمانها جو زنبورم

(“Bağım türkmənlərdən arı pətəyinə dönmüşdür,

Onlar öz fərmanları ilə məni arı kimi sancarlar...”

Burada ləpirlər itib batır... Fəqət, geriye dönüb baxdıqda keçib gəldiyimiz yoldan bir qədər aralı kiçik bir cığırın ağardığını görürük. O getdikcə böyüyür: Gəncə yolu! Bir zaman şairin irəlilədiyi yol! Yenə onun hənirtisi duyulur, ləpirlərini tapır, atının ayaq səslərini eşidirik. Budur, ikinci dəfə Gəncə səfərinə hazırlaşan şair sevgilisi ilə vidalaşır:

زدوری بدل برنشانده نهالی
نموده دلش مایه هر دلالی
جو بر کوشه بدر بسته هلالی
تن از رنج کشته بسان خلالی
دل از دلبرمهر بان بی وبالی
که داد از هنر ذوالجلالت جلالی
و اگر مال خواهی ترا هست مالی
کت آمد زیبوستن ما ملالی
بگردن در آوردنش زود بالی

جو کردم ز تبریز رو سوی گنج
بت سیم سیما شد آگاه و آمد
بکوش اندرون گوشواری نهاده
رخ از درد کشته بسان ترنجی
بزاری مرا گفت ای برگرفته
بیارام یک جند از آن راه کردن
اگر یار خواهی ترا هست یاری
مگر یارت آمد همی یار بیشین
(1, 392-393) چنان خیز رانی که در سرو بیجد

(“Təbrizdən üzümü Gəncəyə tutub,

Könlümdə ayrılığın fidanın basdıranda,

O gümüşcamallı agah olub gəldi.

Elə bil naz-qəmzədən yoğrulmuşdu.

Qulağına sırğa taxmışdı,

Elə bil bədirlənmiş ayın guşəsindən hilal asılmışdı

Çöhrəsi dərdədən turunca,

Canı əziyyətdən çöpə dönmüşdü.

Ağlaya-ağlaya mənə dedi:

“- Sən ey suçsuz-günahsız mehriban dilbərindən könlünü almış aşiq!

Bu yola çıxmaqda bir zaman usan!

Zülcəlalın ki, hünərinə görə sənə hər cəlalə veribdir:

Əgər yar istəyirsən, yarın var,

Əgər mal istəyirsən, malın var.

Şeirin məzmunundan məlum olur ki, şair Gəncə əyanlarından Əbülfərəc adlı köhnə dostunun¹ görüşünə tələsir (1, 521). Bu onların ikinci görüşü, yaxud şairin Gəncəyə ikinci bar gəlişidir. Seyid Əhməd Kəsrəvi bu səfərin Əbülmüəzz Fəzlunun hakimyyətdə gəldiyi 1066-67-ci illərdə baş verdiyini, həmin şeirin də bu

¹ Qətran dövrün ziyalılarından olan saray hacibi Əbülfərəcə hələ Ləşkəri vaxtından tanışdı. Şair onun adını ilk dəfə Təbrizdən Əbülyüsərə göndərdiyi məktubunda (Məsnəvi) çəkir.

vaxtlar yazıldığını təxmin edir. Bu mülahizə ilə barışmaq çətindir. Başqa əsərlərində hiss edildiyi kimi, bəşarət adamı olan şairin sevgilisi ilə bu sayaq intim münasibətləri qocalığını təsdiq etmədiyi kimi, (1066-67-ci illərdə Qətranın altmışa yaxın yaşı vardı) cəlal, mal-mülk hərisi olduğunu da təsdiq etmir həyatına aid edilə bilməz. Demək, şeir daha qabaqlarda yazılmışdır.

Qətranın Gəncəyə ikinci səfərinin yenə Vəhsudanın dövründə, təqribən 1040-47-ci illərdə baş verdiyini düşünmək olar. 1048-ci ildə artıq Ləşkəri süqut etmiş, Ani Şəddadilərin olan Əbüs-süvar Şavur Aranda hakimiyyət başına keçmişdi. Beləliklə, Əbüs-süvarın hakimiyyətdə olduğu 1066-cı ilə qədər şairin Gəncəyə gəlmək ehtimalı ortadan çıxmış olur. Çünki Qətran onun siyasi rəqibi Ləşgərinin sarayında xidmət etmişdi. Bəlkə də Ləşkəri ilə kəsdiyi duz-çörəyi xatirinə idi ki, Şəddadilərin bu çox qüdrətli hökmdarına – Əbüs-süvara birçə şeir belə ithaf etməmişdir.

Bəs Qətranı qocalıq çağlarında Aran hökmdarı Əbülüzəffər Fəzluna (1066/67-1088/89) bağlayan səfər?... demək, şairin Gəncəyə üçüncü səfəri də olmuşdur. Deməli, Gəncəyə bir və ya iki deyil, bir neçə dəfə gəlmişdir. Lakin son səfəri nə vaxt olmuşdur? Aran hökmdarı Əbülüzəffər Fəzlunun hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdəmi, yoxsa daha sonralar? Bu suala düzgün cavab vermək Səlcuqilərin Azərbaycanı ikinci dəfə təsir altına almaq cəhdləri ərəfəsində şairimizin həyatını, heç olmazsa onun ümumi cizgilərini müəyyənləşdirməyə, vəfat tarixini dəqiqləşdirməyə kömək edir.

50-60-cı illər Azərbaycanda Əbu Mənsur Vəhsudan və Məmlanın hakimiyyət illəridir (Toğrul 1058-ci ildə rəsmi olaraq, Əbu Nəsr Məmlan ibn Vəhsudanı Azərbaycan hakimi təsdiq etmişdi). Demək bu bir daha əsas verir ki deyək ki, Qətran, heç olmazsa, 1066-67-ci ilə qədər Təbrizdə olmuşdur. Halbuki daha sonralar da ola bilərdi. Çünki Məmlandan sonra Əbdülxəlil Cəfər (Əbdülxəlil məlik Cəfər bin İzzəddin) zühur edir. Sonralar görəcəyik ki, şair onu Azərbaycan hökmdarı adlandırır, sarayını təsvir edir, Sipahana səfərini, müharibələrini qələmə alır... Qətran hətta yoxsul kəndinə çəkilib ehtiyac içərisində yaşadığı vaxtlarda da, qabaqda göstəriləndi kimi, Əbdülxəlilə müraciət edib şikayətlənirdi.

Aran hökmdarının sarayına şairin yaxınlığı Xürrüşnənin fəthi (464) (1071-72) və II Fəzlunun Məlikşah Tərəindən tutulub Astrabada sürgün edilməsindən bir qədər qabaq olmalıdır. Qətranın Şəddadi hakimi həsr etdiyi kimi sayca az olan şeirlərində Fəzlunun məhz Astrabaddan qayıtması və bundan sonrakı əhvalatların əks olunması da bu gümanı qüvvətləndirir.

Qətran Əbülüzəffər Fəzlun Astrabaddan qayıtması münasibəti ilə yazdığı *بهر چیزی بود خرسند هرکش قدرتی* ² başla mətləli şeirində vətəninə didərgin salınmış Fəzlun əziyyətlərindən sonra Səlcuqilərlə mübarizədə hakimiyyəti yenidən ələ almasını alqışlayır, Məmduhu qələbə münasibəti ilə təbrik edir. Şair həqiqi rahatlığın zəhmət və əziyyət sayəsində mümkün olduğunu, şirin xurmanın tikan içərisində qərar tutduğunu deyərək, bu böyük müvəffəqiyyətə ürəkdən sevinir (1, 3-5). Yenə bu münasibətlə yazılmış başqa bir şeirində *کنون د انم که* *بامردم بدل میبست گردونرا* – *که برتخت شهری بنشاند شاهنشاه فضلونرا* Qətran ölkədən zülmün götürüləcəyinə, zamanın Zöhhakı taxtdan salıb Firidunu onun yerində əyləşdirəcəyinə ümid bəsləyir. Üzünü padşaha tutub deyir: “Tale ulduzun yar oldu, qayıdıb mülkündə əyləşdin. Dünya bundan sonra alçaq adamları daha ucaltmaz!..” (1, 22-24)

Həmin əsərlərdə Əbülüzəffər Fəzlunun Arana qayıtması, Məlikşahın Gəncə hakimi təyin etdiyi sərhəng Savtəkinə taxtdan salıb hakimiyyəti ələ alması, Səlcuqilərə qarşı istiqlalçılıq mübarizəsinin yenidən təşkili kimi ciddi tarixi hadisələrə işarə edən Qətran əhvalatın canlı şahidi, iştirakçısı kimi görünür. Fəzlunun yolunu gözləyən şairin hər bir söz və ifadəsi, eyham və işarəsi (Yaqub və Yusif hekayəsini də burada gətirmişdir) bunu deyir:

شدم از گریه نابینا جو یعقوب از غم یوسف
زلیخا وار کشته بیرو این خود بود حق ما
کنون گشتیم بینا چشم و برنا جسم بازار بسعی
که باز آمد بدارالملک شادان خسر و برنا
شهنشاه بوالمظفر کاوست یوسف روی و یوسف خوی
نکو منظر نکو مخبر نکو بنهان نکو بیدا
ملک فضلون که گسترده است فضل او وجود او
ز جا بلقا بجا بلیا زجا بلسا بجا بلقا
... بدستان خانه آباد جد کردند زو خصمان
بمردی باز دست آورد رفته خانه آبا ...

(1, 3-5)

² Divanda *بی بالا* getmişdir. Texniki səhvdir. Burada islah edildi.

Bu şeirlərin Gəncədə yazıldığına şübhə yeri qalmır. Bu isə 70-ci illərdə, bundan da bir qədər əvvəl Qətranın Aranda olduğunu öz-özlüyündə təsdiq edir. Görünür şair Azərbaycanda Səlcuqilərin təsirinin artmasına dözməyib (Təbrizdəki bağının əlindən alındığını, kənddə iqtadrlar tərəfindən sıxışdırıldığını yada salır)bu vaxtlar hələ istiqlalıyyətini saxlamaqda olan Arana gəlmiş köhnə dostu Əbülyüsə vasitəsi ilə Əbülmüzəffər Fəzluna təqdim olunmuşdur.

Aran hökəmdarı haqqında Qətrana hədiyyə və bəxşisləri haqqında Şərq ədəbiyyatında gözəl hekayələr, rəvayətlər mövcuddur. Rəvayətlərin birində Qətrana bircə qəsidəsinə görə Fəzlun tərəfindən özü ağırlığında qızıl-gümüş verildiyindən söhbət gedir...Xaqani və Caminin əsərlərində Fəzlun və Qətran əhvalatına maraqlı işarələr vardır. Cami “Səlmən və Əbsalda” Qətrana həsr etdiyi hekayəsində Fəzlunun “dərya bəxşisini” xatırlayıb, əlimdə mal-dövlət olsaydı, mən də onunla belə edərdim! (2, 70) – deyir.Şəddadilərin son hökəmdarı II Fəzluna Qətranın ithaf etdiyi şeirlər azdır. Lakin bu şeirlərində o, doğurdan da sözün haqqını vermişdir. Görün, Ləşkəri, Vəhsudan və Əbulxəlil kimi, Fəzlunu da şair özünə dost bilirmiş. Qətran Azərbaycan hökəmdarları ilə fəxr edirdi, onlar da şairin kamalından öyrənir, şeirindən zövq və ləzzət alırdılar.

Qətran qocalıq çağlarında yenidən Təbrizə qayıdır. Bu dəfə torpaq onu çəkib gətirmişdi. Təbrizdən Gəncəyə Fəzluna göndərdiyi şeirlərindən birində şair qocalıq və ağır nəğrəs (padaqra) xəstəliyindən şikayətlənib Şəddadi hökəmdarının xidmətindən ayrılmasının səbəbini də izah edirdi:

ملکا نقرسم از خدمت تو باز گرفت

(1,406) نقرسی جود تو کرده است مرا خود دانی

Şairinin vəfat tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək çətindir. Rzaquluxan Hidayət 465-ci ili (1072-73) göstərək, görünür Fəzlunun Astrabaddan qayıtması münasibəti ilə Qətranın yazdığı şeirləri nəzərdə tutur.³ Halbuki yuxarıda gətirilən faktlar şairin bundan çox-çox sonralar sağ olduğunu təsdiq edir.

Məlikşahın hicri 481-də (1088-89) ikinci dəfə Gəncəyə hücumu sanki Qətranın yenidən görünməyinə səbəb olur. Elə bil bu müddətdə şairin qaranlıqda qalan surəti bir daha, bəlkə də sonuncu dəfə parlayır...

Məlikşah Səlcuqi Gəncə əhalisinin qəhrəman müdafiəsini qırıb Əbülmüzəf-fər Fəzlunu məğlub edərək əsir alır. Səlcuq hakimi Aran və Azərbaycanda böyük nüfuzu olan Fəzlunu öldürməyib, Bağdada sürgünə göndərir (4, 308).

Qətranın Əbülmüzəffər Fəzlunun Gəncədən çıxarılmasına işarə edən, ağır ruhi sarsıntıları əks olunan iki şeiri əsasında şairin 1088-89-cu illərə qədər yaşadığını təxmin etmək olar. Şeirlərinin hər ikisi qitədir.

آواره شد از مسکن وماوا صنم من
از طعنه بد کوی وز بیقاره دشمن
هم بسته زبانم من و هم خسته روانم من
هم سوخته جانم من و هم سوخته خرم من
هر چند نتواند برون کرد نش از شهر
کردن نتواند برونش ز دل من
هر چند با هن نتوان بست دل من
دانم که دل من بتوان خست باهن
هرگز ز دل من نشود دوستی او
گرمن بخیر اسان بوم و دوست بارمن
بت روی مرا بهره بلای سفر آمد
هنگام می روشن و وقت گل و گلشن
تیره شود از دور دل این دیدۀ گریان
تیره کند از گرد ره آن عارض روشن
(1, 496)

“Mənim yarım öz yurdundan, aşyanından didiərgin düşdü,
Pis ağızla adamların tənəsi və düşmənin kini buna səbəb oldu.
Dilim, ağzım bağlanmış, ruhum incilmişdir,
Canım oda yaxılmış, xırmanın küləyə verilmişdir.
... Onu şəhərdən çıxarmağı bacarsalar da,
Mənim ürəyimdən çıxara bilməyəcəklər!
Mənim ürəyimi parçalamaq mümkün olsa da,
Dəmirə sarımaq olmaz!”

1088-89-cu illərdə şairin qocalıb əldən düşdüyü, həm də ağır xəstə olduğu nəzərə alınarsa, bu tarixdən çox az sonra vəfat etdiyini söyləmək olar.

Qətranın Təbrizdə Məğbərətüş –şüərada (Sürxab qəbristanında) basdırıldığı təxmin olunur.

³ S.Ə.Kəsrəvi Rzaquluxan Hidayətin göstərdiyi tarixə etiraz etmişdir. Müəlliflərdən ancaq Bədiüz-zaman Xorasani (Fruzanfər) Hidayətlə razılaşmadığını bildirir (3, 143).

Ədəbiyyat:

1. تبریزی قطران دیوان. حکیم قطران تبریزی یک چاپخانه شفق، 1954، 544 ص.
2. جامی عبد الرحمان. سلمان و ابسال. تهران. چاپخانه شرق، 1302 (شمسی) 115 ص.
3. خراسانی بدیع الزمان. سخن و سخنوران. جلد دوم. کتاب اول. تهران: چاپخانه فردین و برادر، 1312، 393 ص.
4. کسروی سید احمد. شهریاران گمنام. جلد دوم. چاپ دوم.

Gatran Tabrizi visits to Ganja

Summary

On the base researches of a great number of creative works of the native and foreign orientalisks and historians yhe author analyses literary heritage of great Azerbaijan literary artist, poet, philosopher and historian Gatran Tabrizi and his cultural, social ethical and philosophical sphere of epoch. Pointing out those facts as moral principles and the world outlook the researcher underlines their key position in the development of Azerbaijan literary history early in the middle ages.

The articles is considered for the specialists specialized in the branches of the Middle Aged Azerbaijan poetry and history.

Поездки Гатрана Тебризи в Гянджу

Резюме

В статье на основе исследований множества творческих работ отечественных и зарубежных востоковедов и историков автор анализирует литературное наследие великого азербайджанского литературного художника, поэта, философа и историка Гатрана Табризи и его культурную, социально-этическую и философскую сферу эпохи. Определив эти факты как моральные принципы и формы проявления мировоззрения Гатрана Тебризи, исследователь подчеркивает их ключевую роль в развитии истории литературы Азербайджана в раннем средневековье.

Статья предназначена для специалистов, специализирующихся в области поэзии и истории средневековья Азербайджана.

Rəyçi: dos. S.H.Qafarova

Göndərilib: 23.02.2020

Qəbul edilib: 26.02.2020